

Boeren in de stad

En waarom Amersfoort een tweede stadsmuur bouwde

3

Veel steden zijn tot stand gekomen door een geleidelijke overgang van een agrarische nederzetting naar een nederzetting met een stedelijk karakter. Amersfoort vormt hierop geen uitzondering, maar opvallend is dat het agrarisch karakter in Amersfoort heel lang is blijven bestaan.

In het huidige stadsbeeld is het agrarisch verleden nog altijd goed te herkennen in de vele bewaard gebleven stadsboerderijen. Deze hebben weliswaar hun oorspronkelijke functie verloren, maar vertonen – in hun 17^e- en 18^e-eeuwse verschijningsvorm – nog steeds de kenmerken van een boerderij.

De laatste jaren heeft veelvuldig archeologisch onderzoek plaatsgevonden in het gebied tussen de eerste en de tweede stadsmuur, waarbij meermaals op verschillende plekken resten van middeleeuwse boerderijen zijn aangetroffen. Historisch onderzoek heeft – ook in recente jaren – het belang van de agrarische component in de geschiedenis van Amersfoort aangetoond; de veehandel en vetweiderij bijvoorbeeld blijkt veel voor de welvaart te hebben betekend. Dit is een goede aanleiding om de onderzoeksresultaten van beide disciplines met elkaar in verband te brengen en de ontwikkeling van Amersfoort nu eens niet vanuit het oogpunt van stedelijke groei, maar vanuit dit agrarisch aspect te beschouwen. Het leidde uiteindelijk tot de verklaring van een belangrijke stedelijke ontwikkeling, namelijk de bouw van de tweede stadsmuur.

Ligging

Grotendeels bepalend voor het ontstaan en de ontwikkeling van een stad is de positie in het landschap. Amersfoort is gelegen op de grens van hoog en laag, droog en nat, waar wegen een waterroute kruisen en waar waarschijnlijk al in prehistorische tijd een voorde lag. De voorde door de Amer, waar de latere stad haar naam aan te danken heeft.

In de 11^e eeuw vestigden zich in het latere stedelijke gebied boeren op de zandige uitlopers

Foto uit circa 1920 waarop het gedeelte van de tweede stadsmuur tussen Coninckstraat en Kamp is te zien. Aan de buitenzijde van de muur staan hooibergen.
Bron: Archief Eemland. Centrum voor Archeologie Amersfoort

van de Amersfoortse Berg, die hier het stroomgebied van de Eem insteekt. De meanderende loop van de Eem wordt hierdoor en door de hoog gelegen gronden (Hoogland) aan de noordzijde bepaald. Ook op de hogere zandgronden buiten het stedelijk gebied zijn sporen van boerderijen gevonden, zowel uit de prehistorie als de middeleeuwse periode stammend. Na het veelvuldige archeologisch onderzoek van de laatste jaren kan een beeld van de bewoningsgeschiedenis van het gebied van Amersfoort en directe omgeving in de middeleeuwen worden gevormd. In grote lijnen komt het er op neer dat tussen de Romeinse IJzertijd en de 9^e eeuw het gebied niet of nauwelijks bewoond was. Mogelijk zijn de mensen die in het begin van de jaartelling het gebied bevolkten in zuidelijke richting getrokken. Op de hogere delen van de Utrechtse Heuvelrug zijn namelijk verschillende grafvelden uit de Merovingische periode gevonden, hoewel ook hier de sporen van bewoning schaars zijn. Uit de 9^e en 10^e eeuw zijn enkele sporen van bewoning gevonden; die zich

echter beperken tot Hoogland. In de 11de eeuw komt een intensievere bewoning op gang. In het stedelijk gebied van Amersfoort zijn – naast enkele sporen van boerderijen uit de IJzertijd – de middeleeuwse boerderijen gelegen op de hogere delen. Door latere bebouwing en sloop zijn de sporen meestal fragmentarisch bewaard gebleven. Al zijn het geen complete huisplattegronden, ook uit enkele paalgaten is op te maken dat het een boerderij betreft en uit welke periode die stamt.

Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat in de 11^e eeuw de vestiging van boeren in het Amersfoorts gebied op gang kwam. Behalve in de lage en natte gedeelten van de stad zijn bij deze onderzoeken akkers en de daarbij behorende ontginningsgreppels en ontwateringsloten gevonden. De landbouw activiteiten zijn archeologisch terug te voeren tot de 12^e eeuw en misschien vroeger. Het aantal vondsten van aardewerk is helaas meestal zeer gering en daarbij niet altijd nauwkeurig te dateren. Vaak is

Aan het Smallepad is op deze plek inmiddels de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gebouwd. Ondanks dat hier voorheen de Meursingfabriek stond, waren nog archeologische sporen in de grond bewaard gebleven, ondermeer de resten van boerderijen uit de 11^e/12^e eeuw.

Foto: Centrum voor Archeologie Amersfoort.
Centrum voor Archeologie Amersfoort

A

B

C

D

Als ondergrond voor de kaartjes is over een recente luchtfoto de vroeg 19^e – eeuwse kadastrale kaart gebruikt, omdat deze in veel gevallen nog de oude verkaveling weergeeft.

A In de 11^e en 12^e eeuw bevolkten boeren het latere stedelijk gebied. Groene stippen geven de plekken aan waar bij archeologisch onderzoek resten van boerderijen zijn aangetroffen. Ook op basis van archeologisch onderzoek: de meanderende Eem, zoals die door het gebied kronkelde in deze periode.

B Rond 1100 vestigde de bisschop van Utrecht een hofstede in dit door boeren bevolkte gebied. Waarschijnlijk bevond die zich ter plaatse van de huidige Sint-Joriskerk.

C Na de stichting van de hofstede ontstond eind 12^e eeuw een nederzetting met een stedelijk karakter (aangegeven met rode stippen), terwijl ook de vestiging van boeren in dit gebied doorging. Rond 1200 werden de Korte- en Langegracht gegraven. Hierdoor verbeterde de afwatering naar het noordwesten en maakte men tevens een verdediging aan de zuidzijde van de prille nederzetting.

D In de 13^e eeuw bouwde men de stadspoorten en rond 1300 de stadsmuur. Hierna maakte de Amersfoort een snelle groei door. De stad is door de Lange- en Korte-gracht en door de Langestraat in vier sectoren verdeeld. De noordoostelijke sector, de Maat genaamd, werd pas vanaf circa 1375 bebouwd.

Bron van de afbeeldingen: Centrum voor Archeologie Amersfoort.

niet preciezer te dateren dan globaal in de 11^e/12^e eeuw. Bij de opgraving van het Mooierplein werden twee boerderijplattegronden blootgelegd, die door de relatief talrijke vondsten van aardewerkscherven in de 11^e eeuw kunnen worden gedateerd.¹ Andere vroege boerderijen, waar in deze gevallen slechts een globaler datering in de 11^e/12^e eeuw mogelijk was, bevonden zich op de Hof², ter plaatse van de Varkensmarkt³, bij de Grote Haag⁴ aan het Smallepad⁵ (ter plaatse van de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Op historische basis valt de start van de ontginningen in dezelfde periode vast te stellen. Deze stonden onder leiding van de bisschop van Utrecht, die een groot deel van de gronden in bezit had. De vroegste historische bron over deze ontginningen dateert van 1132, maar het is waarschijnlijk dat deze al in de 11^e eeuw zijn gestart.⁶ Op een verkeerstechnisch gunstige plek vestigde de bisschop een hofstede, van waaruit hij, in de persoon van een voogd, de ontginning van de Gelderse Vallei leidde. De hof was gesitueerd op een zandige opduiking in het van nature waterrijke deel van de huidige stad, op de plek waar nu de Sint-Joriskerk staat. Hier werden de tienden verzameld, die de horige boeren van de omliggende streken naar de hof moesten brengen. Tegen het einde van de 12^e eeuw ontstonden ten westen van de hofstede, van Havik tot Krommestraat, activiteiten met een meer stedelijk karakter: huizen van ambachtslieden en handelaren. Deze woonden in kleine huizen, waarvan de vloertjes en haarden op enkele plekken in dit deel van de stad zijn gevonden.⁷ De aanwezigheid van de hofstede van de bisschop verklaart niet alleen de vestiging van

ambachtslieden en handelaren, maar zal zeker ook nieuwe vestigingen van boeren hebben gestimuleerd. Want niet alleen de vraag naar producten van de smid of de leerbewerker, maar ook de vraag naar landbouwproducten werd groter. Zeker als de plaats een centrumfunctie gaat vervullen, waar de overschotten op de markt kunnen worden gebracht. Rond 1200 werden de Korte- en Langegracht gegraven, met als belangrijkste doel de afwatering naar het noordwesten te versnellen, maar mogelijk ook als verdediging van de prille stedelijke nederzetting.⁸ Het is een van de eerste grootscheepse ingrijpen in de structuur van het gebied, waarbij de sturing door een centraal gezag kan worden verondersteld.

Stadsrechten

De stadsrechtverlening door bisschop Hendrik van Vianden in 1259 was een bevestiging van al oudere stedelijke rechten, waaronder waarschijnlijk het marktrecht.⁹ Een stadsbestuur nam de leiding over van de bisschoppelijke voogd en omstreeks de tijd van de officiële stadsrechtverlening begon men met de bouw van de stadsmuur. Hierbij verzezen de poorten het eerst en vervolgens de muur zelf met daarvoor een dubbele gracht, die voor een deel door de natuurlijke loop van de Eem werd bepaald. Archeologisch onderzoek op de Hof heeft aangetoond dat dit centrale plein in de stad al in de loop van de 13e eeuw in een keer met een dik pakket grond is opgehoogd, dus als één geheel werd gezien. Toen was de Hof in ieder geval reeds als marktplein in gebruik, maar misschien zelfs eerder. Vanaf rond 1300 was een drenkplaats in gebruik voor het vee dat hier op de markt werd gebracht.¹⁰

Opgraving van een boerderij aan de Valkestraat. Het skelet van een rund wordt vrijgelegd.

Foto: Centrum voor Archeologie Amersfoort.

13^e en 14^e eeuw: stedelijke groei en vestigingen van boerderijen

In de 13^e en in de 14^e eeuw ontwikkelde Amersfoort zich als stad, hoewel de vestigingen van boerderijen ook gewoon doorgingen. De stedelijke bebouwing die, zoals gezegd, zich aanvankelijk concentreerde aan de westzijde van de hofstede, breidde zich in de 13^e/14^e eeuw ook uit over de andere buurten van Amersfoort. Na de bouw van de stadsmuur is de stad, door de Langestraat en Korte- en Langegracht, verdeeld in vier sectoren. De noordoostelijke sector bleef echter nog lang leeg. In dit gebied, de Maat geheten, dat weiland betekent, was het aanvankelijk waarschijnlijk te nat voor bebouwing. Totdat de bebouwing, die in het derde kwart van de 14^e eeuw begon¹¹, kon het vee op deze stadswede worden gevoerd. Archeologische aanwijzingen voor boerderijen uit de 13^e en 14^e eeuw zijn er voor het Lievevrouwekerkhof¹², tussen Hellestraat en Westsingel (locatie oude City-theater)¹³, de Varkensmarkt¹⁴, in het gebied van de Utrechtse-

straat (ter hoogte van passage naast V&D)¹⁵ en de Arnhemsestraat. In het noordoostelijke gebied zijn ook veel vondsten van 13^e en 14^e – eeuwse boerderijen gedaan: aan de Kreupelstraat¹⁶ en Achter de Kamp¹⁷. Uit een iets latere periode, de 14^e en 15^e eeuw, zijn in hetzelfde gebied boerderijsporen gevonden aan de Kamp, nr. 26-28¹⁸ en Pothstraat, nr. 33-37¹⁹. Er vonden dus veel vestigingen van boerderijen plaats in het gebied juist buiten de eerste stadsmuur. Opmerkelijk is echter de komst van een boerderij rond 1300, binnen de toenmalige stadswal, aan de Valkestraat, even ten noorden van de Kortegracht.²⁰

Drenkplaats op de Hof

Bij archeologisch onderzoek op de Hof werd een grote drenkplaats voor het vee gevonden. Deze was aangelegd in de 13^e eeuw, in het begin van de 14^e eeuw ommuurd en ongeveer in 1375 opgeheven en dichtgegooid, deels met afval, dat op de markt rondzwierf. Het 'zwerfvuil' bestaat onder meer uit kannen, schoenen, messen en munten, die de nauwkeurig datering aan het dichtgooien geeft. Specifieke vondsten als zwaardschedes en de attributen van een kwakzalver duiden op het speciale karakter van de vondsten, namelijk het afval van een jaarmarkt. De drenkplaats zelf was een vierkante vijver van ongeveer 10 x 10 m met aan drie kanten een muur en aan de oostzijde (aan de Langestraat zijde), een helling, zodat het vee zo het water in kon lopen.²¹ Het was een belangrijke voorziening op een markt waar vee werd verkocht. Het opheffen van de drenkplaats betekent niet dat het toen afgelopen was met de ossenhandel, maar de drenkplaats heeft waarschijnlijk te veel plaats op de markt ingenomen. Wellicht heeft men toen een drenkplaats elders voorzien.

1 D'Hollosoy (2000, a), p. 20-23. 2 Snieder (1994, a), p. 36. 3 Van Dijk (2002) p. 42 en 43. 4 D'Hollosoy (1998, a), p. 17. 5 Snieder, red. (2006), p. 22-33. 6 Kemperink (2009),

p. 62. 7 Snieder (2005), p. 9-10. 8 Idem, p. 11. 9 Kemperink (2009), p. 68. 10 Snieder (1994, a), p. 36-37.

11 Van Dijk, Jayasena en De Jong, p. 23-28. 12 Intern jaarverslag (1986) van de Sectie Archeologie. 13 Hulst (2008), p. 2-3. 14 Zie noot 3. 15 D'Hollosoy (2000, b), p. 28-29. 16 Van Dijk en D'Hollosoy, p. 18-25. 17 Wijker

(2007), p. 8-9. 18 D'Hollosoy (1998, b), p. 30. 19 Van Dijk e.a. (2007), p. 141-144. 20 Hulst (2007), p. 42-45. 21 Snieder (1994, b), p. 49-57.

Tweede stadsmuur

Toen de stad in volle groei en bloei was, besloot het stadsbestuur, waarschijnlijk al kort na 1375, mogelijk omstreeks 1380, tot de bouw van een tweede stadsmuur. Verschillende aktes uit 1388 wijzen er op dat de bouw van de tweede stadsmuur toen in volle gang was. Een groot deel van muur aan de noordoostelijke kant van de stad, ter hoogte van Bloemendal, de Kamp tot aan de Sint Andriespoort (de 'Triesjespoort', waar de Heiligenbergerweg de stad binnenkomt) was in 1388 al klaar, zoals uit een akte uit dat jaar blijkt.²² Ondanks de welvarende periode waarin de stad zich bevond, was het initiatief tot bouw van een nieuwe muur een zeer opvallende beslissing, want de stad was nog lang niet volgebouwd; in de Maat bijvoorbeeld stonden toen nog geen huizen. Aan de noordoostzijde waar men met de bouw van de muur begon was de uitbreiding van het stedelijk areaal het grootst. Het gebied dat aan deze zijde toegevoegd werd, betekende alleen al een verdubbeling van het areaal. In totaal verschaft de tweede stadsmuur Amersfoort een verdrievoudiging van het grondgebied. Opmerkelijk is ook dat in de periode van de aanleg van de tweede stadsmuur in dit gebied nog geen sprake is van een stedelijke ontwikkeling. Deze is voor de late 14^e eeuw archeologisch noch historisch traceerbaar. In de archiefstukken uit de betreffende periode die op dit gebied slaan, is veelvuldig sprake van het in erfpacht uitgeven van een 'hof' of een 'hofstede', de toenmalige benaming voor boerderijen. De conclusie dat het hier altijd handelt om boerderijen, gaat wellicht te ver, omdat de aanduiding in die tijd algemeen op huizen zou kunnen slaan. Anderzijds is in middeleeuwse bronnen ook wel de aanduiding 'huis en hofstede' te vinden, wat er voor spreekt dat er wel

een onderscheid werd gemaakt. In het gehele gebied aan deze zijde van de stad, tussen de eerste en de tweede stadsmuur in, werd geen stedelijke bebouwing uit de 14^e eeuw gevonden. Zelfs aan de meest stedelijke straat van dit gedeelte van de stad, de Kamp, waar weliswaar tot nu toe slechts op enkele percelen archeologisch onderzoek plaatsvond, is eind 14^e eeuw nog geen stadshuis gebouwd.²³ Wel zijn er, zoals we zagen, in dit gebied agrarische vestigingen in de 14^e en 15^e eeuw.

De vestiging van kloosters buiten de eerste omwalling wordt vaak als verklaring voor de bouw van de tweede stadsmuur wordt aangevoerd, maar zo vroeg hebben zich nog geen kloosters aangediend. Pas rond 1380 vestigde zich een gemeenschap van zusters, voorganger van het latere Agnietenconvent, in een huis op de Glashorst bij de huidige Herenstraat.²⁴ In 1388 werd de Sint-Janskapel gesticht, bij de huidige Beestenmarkt.²⁵

Wat bij het beschouwen van de archeologische onderzoeksgegevens in het oog springt, is de aanwezigheid van boerderijen zowel aan de noordoostzijde als aan de zuidwestelijke kant van de stad. Een gedachte dringt zich op: namelijk dat de bouw van de muur vooral in het belang van de agrarische sector is bedoeld. Zeker, in deze periode maakt Amersfoort een tijd van groei door en een aanwas van het grondgebied voor bewoning zal in het besluit tot bouw van een nieuwe muur hebben meegespeeld. Men handelde mogelijk in de verwachting dat de bevolking snel zou stijgen. Maar de veronderstelling dat men de stadsmuur vooral gebouwd heeft ter bescherming van de boerenbedrijven, wat een veiligstelling van het kapitaal van de stad betekende, lijkt gezien de archeologische onderzoeksresultaten de

²² Snieder en Steenbeek, p.20. ²³ Opgravingen aan de Kamp vonden plaats bij: Kamp 26-28 (zie noot 18) en Kamp 82, de vondst van een bierbrouwen, zie Snieder

en Boekenoogen, p.21-27. ²⁴ Palmboom, p.194. ²⁵ Palmboom, p.193-194.

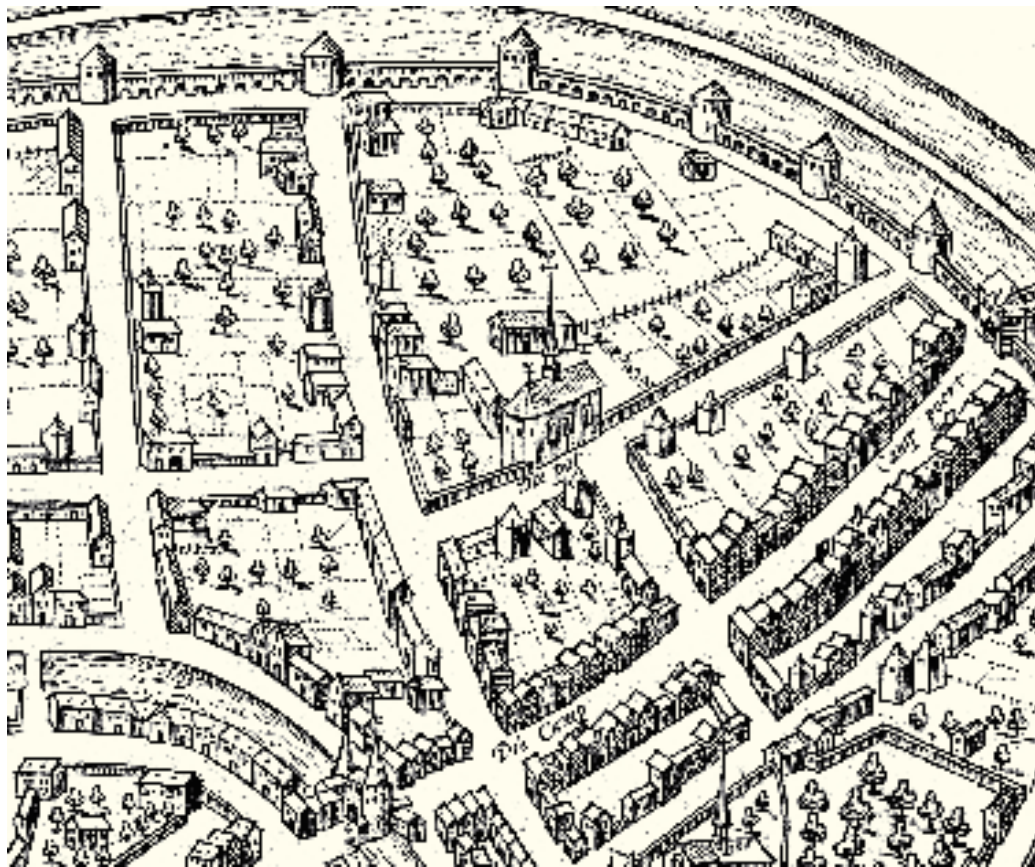

De plattegrond en stadsgezicht van Amersfoort door Braun en Hogenberg uit 1588. De tweede stadsmuur is gedetailleerd weergegeven met alle poorten en muurtorens en op het stadsgezicht zelfs de arkeltorens.

Bron: Museum Flehite. Centrum voor Archeologie Amersfoort

voornaamste, misschien moeilijk voor te stellen, verklaring te zijn. Het ligt namelijk voor de hand dat in tijden van oorlog de voedselvoorziening van de stad veiliggesteld moest kunnen worden. In het geval van Amersfoort is het belang van de agrarische sector zo groot, dat men daar de enorme klus

van het bouwen van een nieuwe stadsmuur voor over had. Het is overigens een verschijnsel dat vaker voorkomt. In Zwolle, waar de agrarische sector eveneens van groot belang was, woonden ook veel boeren binnen de muren van de stad, die van daaruit hun vee op de omliggende weides

Uitsnede van de kaart van Braun en Hogenberg. Het, veelvuldig in laatmiddeleeuwse bronnen gebruikte, toponiem Pothof komt mogelijk globaal overeen met het hier getoonde gebied.

Bron: Museum Flehite. Centrum voor Archeologie Amersfoort

brachten. Een grote uitbreiding, begonnen in 1384 en voltooid omstreeks 1400, betekende in Zwolle een verdubbeling van het areaal binnen de stadsmuur.²⁶ Enkhuizen was ook zo'n stad; hier werd vanaf 1590 een nieuwe muur aangelegd, waarmee men de stad drie maal vergrootte en waar lang niet alle ruimte werd bebouwd, maar benut om het vee te weiden en te stallen.²⁷ In de winter moest er voldoende ruimte binnen de muren zijn voor de grote aantallen runderen. Dan stond het vee op stal, zeker wanneer de laaggelegen weiden onder water stonden, wat ook in het vroege voorjaar regelmatig voorkwam. Maar ook in tijden van oorlog was het uiteraard zaak de levende have, het levend kapitaal, binnen de muren te kunnen stallen.

Jaarmarkten, ossenhandel en vetweiderij

Amersfoort vervulde een belangrijke rol als regionaal marktcentrum voor het omliggende land. Er waren weekmarkten, maar ook verschillende jaarmarkten. In 1331 kreeg de stad het recht, naast de al bestaande, nog twee jaarmarkten te houden. In de 15^e eeuw kreeg Amersfoort zelfs toestemming voor vijf jaarmarkten.²⁸ In dit opzicht is Amersfoort met name goed vergelijkbaar met Zwolle, dat al in de 14^e eeuw vijf jaarmarkten had. In 1309 verwierf Zwolle van bisschop Gwijde van

²⁶ Koch, p.157-158. ²⁷ Gijsbers, p.258. ²⁸ Alberts, p.88-89.

Avesnes het recht voor de markt in paarden en vee. De Zwollenaren mochten op alle jaarmarkten en paarden en koeien verhandelen. Deventer was eveneens een echte jaarmarktstad met vijf jaarmarkten en ook daar speelde de veeteelt een rol van betekenis voor de welvaart van de stad.²⁹

Maar ook in Amersfoort bloeide de handel in vee. Deze, en de agrarische activiteiten in het algemeen, vormden samen met de bierproductie en, later, in de 15^e eeuw de textielnijverheid, de basis van de Amersfoortse economie.³⁰ Van de veehandel waren de ossenhandel en het ossenweidersbedrijf de belangrijkste ondernemingen. Al in de 14^e eeuw liet men in het Eemland ossen vetweiden om ze vervolgens te verkopen. Diverse bronnen uit de tweede helft van de 14^e eeuw verhalen over ossen die door kooplieden in Amersfoort werden gekocht.³¹ Zo kochten in 1398 kooplieden uit Hoorn en Haarlem in opdracht van de Graaf van Holland ossen in Amersfoort.³² Als magere ossen werden ze in het begin van het voorjaar op de 'magere ossenmarkt' door zogenaamde vetweiders gekocht. Vervolgens liet men de beesten een half jaar op de weides rond Amersfoort grazen om de nu vette ossen op de Sint-Gallenjaarmarkt, die half oktober plaatsvond, weer op de markt te koop aan te bieden.³³ De ossen kwamen helemaal vanuit Denemarken en werden tot in Holland, Brabant en zelfs Vlaanderen gevoerd. Er waren verschillende wegen uit Jutland naar het westen van Nederland, die veelal over land, maar ook over zee gingen. Amersfoort lag op de landroute van Jutland, via Noord-Duitsland, Overijssel en de Veluwe, richting het westen. De ossen vertrokken in Denemarken aan het eind van de winter, gingen 'op de hoef' langs verschillende marktplaatsen en kwamen ongeveer zes weken later in het westen van 'Nederland' aan.³⁴

²⁹ Slicher van Bath, p.103. ³⁰ Rommes, p.245-248. ³¹ Alberts, p.102. ³² Gijsbers, p.35. ³³ Alberts p.102-103.

Het algemene beeld van ossenhandelaren en vetweiders is, dat zij afkomstig zijn uit kringen van bestuurders.³⁵ De kooplieden uit Amersfoort die zich met de vetweiderij en ossenhandel bezighielden waren inderdaad niet alleen vermogend – veehandel vereiste een flinke investering –, maar maakten ook in veel gevallen deel uit van de stedelijke elite. Veehandelaren waren, zo blijkt uit bronnen uit de 15^e eeuw, tegelijkertijd ook schepenen of burgemeester.³⁶ Niet alleen de kapitaalcracht van deze mensen leidde tot dit beroep van ossenhandelaar, ook het feit dat veel van deze rijke en invloedrijke burgers grootgrondbezitter waren van het omringende land maakte hen tot vetweiders. De extensieve bezigheid van het vetweiden was natuurlijk goed te verenigen met bestuursactiviteiten. Vóór de 15^e eeuw was er sprake van dat vooraanstaande burgers, deel uitmakend van de stedelijke elite, grootgrondbezitter waren in Hoogland en de Eempolders. Rond 1420 was bijna de helft van de Hooglandse malen, de eigenaren van grond dus, lid van het Amersfoorts stadsbestuur.³⁷ Waar woonden deze lieden die tegelijk grootgrondbezitter, veehandelaar en magistraat waren? Woonden zij in de typische koopliedenhuizen, die bijvoorbeeld aan de Lange- of Krommestraat in deze periode ongetwijfeld hebben gestaan, of in boerderijen? Dat laatste is moeilijk voor te stellen, maar voor de middeleeuwen zijn we daar niet zeker van. De bewoners van de boerderijen waren wellicht de pachters van de grond die dus niet eigenaar waren maar wel het veebedrijf uitoefenden. In dit verband is het van belang te vermelden dat in Amersfoort een gilde van bouwlieden, agrariërs, bestond. Dit is een zeldzaamheid in middeleeuwse steden en gezien het feit dat dit gilde voorop liep – weliswaar na de schutterij – in de jaarlijkse processie, stond het

³⁴ Gijsbers, p. 67. ³⁵ Idem, p.19. ³⁶ Smit, p.120-121. ³⁷ Kemperink (1989), p.37.

←
De plattegrond van Janssonius/De Wit, in 1657 voor het eerst gedrukt, maar gemaakt voor 1649. Opvallend zijn de 'lege' gebieden met boomgaarden en hooibergen tussen de eerste en tweede stadsmuur in.

Bron: Museum Flehite.

↙
Uitsnede van de kaart van Janssonius/De Wit van het gebied tussen Walikerstraat en Kamp.

Bron: Museum Flehite. Centrum voor Archeologie Amersfoort

beroep van boer (in deze periode aangeduid als 'bouwer') waarschijnlijk in hoog aanzien.³⁸

Toponiemen

In Amersfoort zijn veel toponiemen die duiden op het agrarisch verleden van de stad, zoals Viepoort (huidige naam Kamperbinnenpoort), Koesteeg en Koestraat, Kamp, Grote Koppel, Kleine Koppel (koppel betekent weiland), Varkensmarkt. Heel bijzonder is dit niet, veel steden hebben straatnamen die herinneren aan het boeren verleden. Twee toponiemen zijn in het verband van dit artikel echter van belang nader te beschouwen: Pothof en Kamp.

De Pothof is een erf, gelegen aan de noordoostzijde van de stad, in het gebied van de Kamp. Waar de Pothof precies lag, is niet bekend. Het is een leen van de familie Van Nijvelt, die het weer in achterleen aan de oudste burgemeester van de stad had gegeven. De Maat was ook zo'n leen van de familie Van Nijvelt dat de burgemeester in achterleen had.³⁹ De Pothof besloeg kennelijk een belangrijk en omvangrijk gebied, want het komt veelvuldig voor in laat 14^e – en 15^e – eeuwse bronnen. Als gebiedsaanduiding – meestal in gevallen van uitgifte van erfpacht – heet het dan veelal: 'een hofstede op de Kamp in de Pothof'. Het achterleen aan de oudste burgemeester betekende in feite dat het de stad was, die er gebruik van maakte. Het was gemeenschappelijke

grond die voor verschillende doeleinden in gebruik kan zijn geweest, mogelijk ook als weidegebied. Een speurtocht naar de betekenis van de naam pothof, levert geen houvast, maar mogelijk is die te zoeken in de richting van het woord 'potten', in de zin van opslaan. Het gebied de Pothof zou mogelijk als een soort voorraadschuur van de stad zijn gezien en als zodanig aangeduid.

De naam Kamp wijst op een terrein, met een gemeenschappelijke gebruik, zoals een weide. Het heeft verder ook de betekenis van omheind terrein. Eind 14^e eeuw komt de naam verschillende malen in de bronnen voor als 'coecamp'. Zoals deze vermelding uit 1388: het stadsbestuur heeft in erfpacht gegeven 'een hof buiten de nieuwe muur, strekkende van de grave waar de Coecamp en de Pothoff mede scheiden tot aan de gemene weg' ..⁴⁰ De naam koekamp wijst er op dat in dit gebied runderen werden gehouden. Voordat een stadsmuur het gebied van de Kamp omsloot, heeft misschien een zogenaamde landweer het gebied beschermd. Dit was een stelsel van (droge) sloten, houtwallen en palissaden dat bescherming bood aan akkers en weiden. In Deventer bijvoorbeeld zijn deze landweren in de periode van 1300 tot 1400 in een ruime kring rond de stad aangelegd.⁴¹ Alvorens men rond 1375 het initiatief nam een stadsmuur rond dit gebied aan te leggen, was het misschien al omheind zijn om het vee en andere agrarische zaken te beschermen.

Stadsplattegronden

In de 16^e, 17^e en 18^e eeuw bleef de betekenis van de agrarische sector voor de economie van Amersfoort groot.⁴² De agrarische bestemming van het gebied tussen de eerste en de tweede stadsmuur,

³⁸ Alberts, p.92. ³⁹ Lenselink, p.148. ⁴⁰ Archief Eemland, Archief Stichting Armen de Poth, Regesten nr.11.

⁴¹ Vermeulen, Mittendorff en Bartels, p.14.

⁴² Rommes, p.247.

Recente foto van de zijgevel van stadboerderij Bloemendalsestraat nr.61.
Bron: Centrum voor Archeologie Amersfoort.

Foto uit eind jaren '70 van stadboerderij (zijgevel) Bloemendalsestraat nr.61.
Bron: Archief Eemland.

De Bloemendalsestraat met links op de voorgrond stadboerderij Bloemendalsestraat nr.44.
Foto: Centrum voor Archeologie Amersfoort.

zoals die gold voor de middeleeuwen, duurde ook in latere eeuwen voort. Dit tonen de stadsplattegronden uit de 16^e en 17^e eeuw. Kijken we naar de kaarten van Jacob van Deventer (circa 1560), Braun en Hogenberg (1588), Janssonius (voor 1649 gemaakt) en die van Blaeu (1649) dan valt op dat dit gebied, buiten de bebouwing langs de doorgaande wegen als Kamp, Utrechtsestraat en Arnhemsestraat, uitgesproken leeg is. Wat hier wel is afgebeeld, zijn boomgaarden, moestuinen en héél veel hooibergen. De aanwezigheid hiervan laat zich in samenhang met veel runderen in en om Amersfoort goed verklaren: de hooibergen vormden de voedselvoorziening voor

in de winter. Ook de vroegste kadastrale kaarten, die van 1824 en 1832, laten nog steeds grote lege gebieden zien. Er zijn nu, begin 19^e eeuw, op verschillende plekken rijen van kleine perceeltjes (de zogenaamde 'cameren'), maar over het algemeen valt de zeer extensieve bebouwing op. Met name het gebied tussen Bloemendalsestraat en de Pothstraat wordt gekenmerkt door typische – vierkante – boerderijkavels. De andere zijde van de Kamp, aan de zuidoostkant van Achter de Kamp, wordt in de 19^e eeuw geheel in beslag genomen door kazernes. Kwamen deze in de plaats van boerderijen, stonden hier voorheen stallen voor ossen?⁴³

⁴³ In het gebied dat nu de naam Beestenmarkt draagt, ligt nu een nieuwbouwwijk die omstreeks de jaren 1970 is gebouwd. Voorafgaand hieraan is geen archeologisch

onderzoek gedaan. Bij de gemeente was toen nog geen stadsarcheoloog in dienst.

Stadsboerderijen

Aan een groot aantal huizen in de Amersfoortse binnenstad is de geschiedenis als boerderij af te lezen. Deze huizen zijn onder andere te herkennen aan een flauwere dakhelling dan stadshuizen en ze bestaan slechts uit begane grond met kap. Stadsboerderijen zijn nu nog vooral te vinden aan de Bloemendalsestraat en aan de Kamp.⁴⁴ Op oude foto's van eind 19^e en begin 20^e eeuw is het agrarisch karakter van de bebouwing ook van andere dan de bovengenoemde straten, zoals de Hellestraat, goed te zien. Er staan veel lage panden met smalle steegjes van elkaar gescheiden, vaak met een zolder met luik om hooi op te kunnen slaan. Bouwhistorisch onderzoek zou nog veel huizen met een voormalig bestaan als boerderij aan het licht kunnen brengen. Nog rond 1970 liepen koeien door de stad: boer Eibergen wiens boerderij aan de Bloemendalsestraat stond, leidde zijn koeien elke dag naar de weilanden buiten de stad om ze in de avond weer naar de stal in de stad te brengen.

Slot: waarom een tweede stadsmuur?

De verstedelijking is in Amersfoort heel traag verlopen, heel lang heeft de agrarische situatie voortgeduurd, met name in het gebied tussen de eerste en de tweede stadsmuur in. Het hier vrijwel ontbreken van beerputten is al veelzeggend: er waren stallen om de fecaliën te deponeren en voor afval was er de mestvaalt. Omwallingen zijn in veel middeleeuwse steden vaak zeer ruim om boerderijen en agrarische activiteiten binnen de bescherming van de muur te brengen en in Amersfoort was dat ook zo. In Amersfoort lijkt de tweede stadsmuur aanvankelijk zelfs geheel ten dienste van de landbouw en veeteelt te hebben gestaan. Als we de archeologische gegevens en de hierboven geschetste historische en cartografische gegevens met elkaar verbinden, krijgen deze een betekenis en verschaffen ze een

Foto uit circa 1930 tot 1938 van de Hellestraat met de Onze Lieve Vrouwetoren.

Bron: Archief Eemland.

Foto uit ca. 1900 van de Beestenmarkt (paardenmarkt), tegenwoordig Achter de Kamp.

Bron: Archief Eemland.

⁴⁴ Van den Braber, p. 18 en 19.

verklaring voor de opmerkelijke bouw van de enorme tweede stadsmuur.

Een korte opsomming van de belangrijkste verschijnselen in dit licht: stichtingen van boerderijen in de 13^e en 14^e eeuw, vooral in het gebied tussen de eerste en de tweede stadsmuur; tot 1375 nog geen bebouwing van de Maat; opheffing van de drenkplaats op de Hof in 1375; initiatief tot het bouwen van de tweede stadsmuur; Amersfoort is agrarisch marktcentrum voor de regio, schakel in de interregionale ossenhandel en veel van de veehandelaren en vetweiders waren lid van het stadsbestuur; op stadsplattegronden (uit later tijd) extensieve bebouwing en veel hooimijten. Deze gegevens leiden tot de volgende reconstructie: tijdens de dagen van de veemarkten waren er honderden beesten in de stad, bovendien groeide in de 14^e eeuw het inwoneraantal, zodat sprake zal zijn geweest van een nijpend ruimtegebrek. De stadswaai, de Maat, werd als zodanig opgeheven en buiten de muur naar de Kamp gebracht, de drenkplaats werd opgeheven en wellicht eveneens buiten de muur gebracht. Gezien het belang van de lucratieve ossenhandel en vetweiderij voor de welvaart van de stad, vaak ook het persoonlijk belang van de bestuurders van de stad, heeft men ter bescherming van deze pijler van de economie de tweede muur aangelegd. De plek van de – latere – Beestenmarkt ligt het meest voor de hand om de stalling van het vee te situeren in de periode van na 1375.

Tot slot nog een argument dat de stelling ondersteunt dat de tweede stadsmuur aanvankelijk alleen een agrarisch gebied heeft omsloten. Er zijn aanwijzingen dat de verdedigende functie van de eerste stadsmuur van rond 1300 lange tijd in stand is gehouden, ook nog toen de tweede stadsmuur al klaar was. De Kamperbinnenpoort is met een voorpoort extra versterkt om de stad beter af te kunnen sluiten in de tijd dat de tweede stadsmuur er al lag. De Muurhuizen, waarvan de eerste eind 15^e eeuw zijn gebouwd, hadden in veel gevallen overdreven dikke achtergevels, voldoende dik om bestand te zijn tegen de vuurkracht uit die tijd. Het feit dat de stad deze omwalling nog lange tijd onderhouden heeft, kan er op wijzen dat in geval van oorlog men de mogelijkheid wilde hebben zich terug te kunnen trekken. Naar mijn mening pleit dit voor het feit dat in de 15^e eeuw en misschien nog iets langer, het stedelijk gebied zich voornamelijk beperkte tot de eerste ring. Het relatief geringe aantal personen en de levende have – de voedselvoorraad – kon hier bescherming krijgen.

Nog veel onderwerpen liggen voor onderzoek braak, zoals de eigendommen van erven en bouwhistorisch onderzoek naar boerderijen, maar archeologisch en historisch onderzoek van de laatste jaren hebben een scherper beeld van de ontwikkeling van de stad geschapen: Amersfoort was in de middeleeuwen en in de eeuwen daarna een klein marktstadje, maar ook een groot boerendorp met een enorme muur eromheen.

LITERATUUR

- Alberts, L., 'Het bedrijfsleven', in: *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, red. R. Kemperink en B. Elias, Utrecht 2009, p.87-116.
- Braber, C. van den, 'Stadsboerderijen', in: *Amersfoort magazine*, jaargang 6, september 2003, p.18-19.
- Brongers, J.A., *Historische encyclopedie van Amersfoort*, Amersfoort 1998.
- Dijk, M. van, 'Amersfoort-Varkensmarkt', in: *Provinciale Kroniek Provincie Utrecht 2000-2001*, Utrecht 2002, p.42-43.
- Dijk, M. van, e.a. 'Jaaroverzicht Archeologie 2006', in: *FleHITE. Historisch Jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 8 (2007), p.140-151.
- Dijk, M. van, en T. d'Hollosy (red.), 'Hoek Kreupelstraat – Achter de Kamp', in: *Amersfoort onder ons*, 2007, (rapportenreeks nr. 5, Centrum voor Archeologie, gemeente Amersfoort).
- Dijk, M. van, R. Jayasena en H. de Jong, 'Amersfoort-Provenierssteeg', in: *Provinciale Kroniek Provincie Utrecht 1998-1999*, Utrecht 2000, p.23-28.
- Engelenhoven, A. van, *Middeleeuwse huizen in Amersfoort*, Bussum 2005.
- Gijsbers, W., *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)*, Hilversum 1999.
- Hollosy, T. d., 'Amersfoort-Grote Haag', in: *Provinciale Kroniek Provincie Utrecht 1994-1995*, Utrecht 1998 (a), p.17.
- Hollosy, T. d., 'Amersfoort-Kamp 26-28', in: *Provinciale Kroniek Provincie Utrecht 1994-1995*, Utrecht 1998 (b), p.30.
- Hollosy, T. d., 'Amersfoort-Mooierplein', in: *Provinciale Kroniek Provincie Utrecht 1998-1999*, Utrecht 2000 (a), p.20-23.
- Hollosy, T. d., 'Amersfoort-Utrechtsestraat 33-35', in: *Provinciale Kroniek Provincie Utrecht 1998-1999*, Utrecht 2000 (b), p.28-29.
- Hulst, R.A., 'Amersfoort-Valkestraat 34-40', in: *Provinciale Kroniek Provincie Utrecht 2004-2005*, Utrecht 2007, p.42-45.
- Hulst, R.A., 'Ambachten langs de Hellegracht', in: *Kroniek. Tijdschrift Historisch Amersfoort*, jaargang 10, nr.2, juni 2008, p.2-3 en 16.
- Kemperink, R.M., 'De mannen van Weede en Emmeklaar. Enkele terreinverkenningen in de geschiedenis van een middeleeuwse maalschap', in: J.A. Brongers, B.G.J. Elias en R.M. Kemperink (red.), *Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg*, Amersfoort 1989, p.25-50.
- Kemperink, R. en B. Elias, (red.) *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, Utrecht 2009.
- Kemperink, R., 'De nederzetting tot het eind van de dertiende eeuw', in: *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, red. R. Kemperink en B. Elias, Utrecht 2009, p.51-72.
- Koch, A.C.F., 'Zwolle in de Middeleeuwen. Enkele aspecten', in: *Overijsselse Historische Bijdragen*, 95^e stuk, 1980.
- Krauwier, M. en F. Snieder (red.), *Nering en Vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht 1994.
- Lenselink, W., 'Politiek en bestuur', in: *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, red. R. Kemperink en B. Elias, Utrecht 2009, p.142-171.
- Palmboom, E., 'Kerkgeschiedenis', in: *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, red. R. Kemperink en B. Elias, Utrecht 2009, p.172-206.
- Rommes, R., 'Economische en sociale ontwikkelingen', in: *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, red. R. Kemperink en B. Elias, Utrecht 2009, p.241-271.
- Slicher van Bath, B.H. (red.), *Geschiedenis van Overijssel*, Deventer 1970.
- Smit, J.G., 'Amersfoort en Holland, 1410-1430', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, p.115-128.
- Snieder, F., 'De Hof door de eeuwen heen', in: M. Krauwier en F. Snieder (red.), *Nering en Vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht 1994 (a), p.33-48.
- Snieder, F., 'Van drenkplaats tot vuilnisbelt', in: M. Krauwier en F. Snieder (red.), *Nering en Vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht 1994 (b), p.49-57.
- Snieder, F., 'De vroegste ontwikkeling van Amersfoort. Van boerennederzetting tot versterkte stad', in: Engelenhoven, A. van, *Middeleeuwse huizen in Amersfoort*, Bussum 2005, p.8-17.
- Snieder, F. (red.), 'Tussen spoor en Smallepad', in: *Amersfoort onder ons*, 2006, (rapportenreeks nr. 1, Centrum voor Archeologie, gemeente Amersfoort).
- Snieder, F. en G. Boekenoogen, 'Amersfoort-Kamp 82', in: *Provinciale Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*, Utrecht 1998, p.21-27.
- Snieder, F. en D. Steenbeek, 'Ontstaan van de stad Amersfoort en haar stadsverdediging' in: S. Hovens en M. Cramer, *De Koppelpoort. Hart van de Amersfoortse stadsverdediging*, Bussum 2004, p.15-24.
- Vermeulen, B., E. Mittendorff, M. Bartels, *Stokvis en stadsmest. Archeologie van Deventer stad en platteland in de Middeleeuwen*, Deventer 2007.
- Wijker, M., 'Onder Achter de Kamp', in: *Kroniek. Tijdschrift Historisch Amersfoort*, jaargang 9, nr.1, maart 2007, p.8-9.